

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ПО ЕТНОЛОГИЯ И ФОЛКЛОРИСТИКА С ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ

СОФИЯ ДИМИТРОВА ЗАХОВА

ДИНАМИКА НА ИДЕНТИЧНОСТИТЕ В ЧЕРНА ГОРА

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане
на научна и образователна степен “доктор”

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:
ДОЦ. Д-Р ВЕСЕЛИН ПОПОВ

РЕЦЕНЗЕНТИ:
ПРОФ. ДИН РАЧКО ПОПОВ
ПРОФ. ДИН ХРИСТО МАТАНОВ

СОФИЯ, 2011 г.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на 22.12.2010 г. на заседание на секция “Балканска етнология” към Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българска академия на науките.

Разработката се състои от увод, три глави, заключение и библиография. Съдържа 353 страници, 1 карта, 20 фотографии и библиографска справка от 506 заглавия, от които 194 на кирилица и 312 на латиница.

Защитата на дисертационният труд ще се проведе на 07.07.2011 г. от 14:00 часа в зала № 19 на Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българска академия на науките, гр. София, ул. “Московска” ба, на откритото заседание на Научно жури в състав: проф. дин Рачко Попов, проф. дин Христо Матанов, доц. д-р Веселин Попов, доц. д-р Даниела Колева, доц. д-р Михаил Груев, и резерви проф. дин Светлозар Елдъров и доц. д-р Екатерина Анастасова.

Дисертационният труд е на разположение в Канцеларията на Институт по етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН на ул. “Московска” ба.

АНОТАЦИЯ

Целта на предлаганата разработка е да представи динамиките в развитието на националната и общностна идентичност в Черна гора след разпада на социалистическата федерация в хода на процесите на изграждането на самостоятелна държава. В трудът се изясняват условията, при които се заражда, оформя и развива черногорският национализъм, и начинът, по който се оформя и променя идентичността на населението под влияние на политическото развитие, институционалните и социални въздействия.

Измеренията на идентичността сред черногорци, сърби, бошняци и мюсюлмани в Черна гора в последните двадесет години са проучени и анализирани чрез теренни етнографски изследвания и историческа ретроспекция. Изследването разглежда динамиката на идентичността в исторически дискурс, тъй като идентичността е свързана с определени процеси в историческото развитие, политическите промени в самата Черна гора и региона, и глобалните тенденции на развитие на новите държави след края на Студената война.

За анализа на процесите на формиране на национално самосъзнание в Черна гора в хода на XX в. е възприет конструктивисткият подход в изследванията на национализма, според който идентичността е социален конструкт, а ключови предпоставки за изграждането на националната идентичност са развитието на модерното общество, индустриализацията, печатните медии и масовите култура и образование. Идентичността на общностите и индивидите се разглежда като продукт на политическия и обществен дискурс. Изследването възприема определението на Фредерик Барт за групова/общностна идентичност, според което групите се разграничават една от друга посредством съвкупност от етнокултурни маркери - характеристики и сходства, осмислени от самите тях в процеса на социално взаимодействие. В хода на изследването се извежда онова културно съдържание, което се преживява от членовете на общностите като значимо за удържане на символните граници с другите и се представят маркерите - стълбове на националната идентичност, които са културно обусловени и според които даден индивид принадлежи на една или друга общност. Не на последно място се проследява какво е влиянието на актуалните и на наследените законодателни рамки, какъв е ефектът им върху идентичността и какво развитие на общностите и техните идентичности можем да очакваме в следващите години.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Актуалност на изследваната проблематика

Република Черна гора е последната от бившите републики на Социалистическа федеративна република Югославия, тръгнала по пътя на държавна самостоятелност едва през 2006 г.¹ Успоредно с нарастването на настроенята за отделяне от федерацията, по-късно държавен съюз със Сърбия (от 04.02.2003 г.), в Черна гора се увеличава броят на хората, които се определят като сърби и намаляват тези, които се идентифицират като черногорци. Наблюдава се радикална динамика в декларираната национална идентичност сред мнозинството в Черна гора. В Черна гора се конфронтират две взаимноизключващи се в новия политически контекст национални определения за мнозинствената етническа общност “черногорци” и “сърби”, а дебатът за идентичността на черногорците, свързан с позиции за и против самостоятелно държавно развитие и политически курс, стана част от политическата реторика и ежедневния дискурс в последните две десетилетия. В резултат на процесите в десетилетието след 1992 г. черногорците вече не са мнозинство, а най-многобройна национална общност. Управляващият политически елит и експерти в началото на новото хилядолетие издигнаха формулата “черногорска нация от граждани”, а не етнонационалната държава на черногорците. От 2006 г. се реализират политики в сферата на идентичността, които се стремят да формират гражданско черногорско национално самосъзнание сред всички етнически общности, но дали и как дълбоко залегналото разбиране за нацията като органическо цяло, спояващо членовете на една етническа общност с общи културни, може да бъде променено?

В хода на политическите промени по пътя към държавна самостоятелност и по-късно в независима Черна гора се оформят етнически общности с нови граници между тях и ново етнокултурно съдържание, маркиращо тези граници. Все още не е изследвано от етнологика перспектива съдържанието на и разбирането за етнонимите “черногорец”, “сърбин”, “бошняк”, “мюсюлманин” сред общностите в новите политически реалности и онези характеристики от традиционната култура, от историческата и родова памет, които бележат различията между общностите и които задават кодове на поведение, според които един индивид принадлежи към общността съответно на черногорците, сърбите, бошняци и мюсюлмани в Черна гора. Дисертационният труд представя точно тези характеристики, които се осмислят като маркери на национална идентичност от общностите в Черна гора днес.

¹ Обявилото независимост през февруари 2008 г. Косово не е република във федерацията, а автономна област (през 60-те год. на XX век) и Социалистическа автономна провинция в рамките на Социалистическа република Сърбия (от 1974 г.) (Cohen 1993: 214). Към настоящия момент независимостта на Република Косово е призната от 75 държави от общо 192-те членки на Обединените нации.

Цели и задачи на изследването

Въпросите, които разглежда дисертационния труд са:

- Кога и при какви условия се заражда, оформя и развива черногорският национализъм?
- Как идентичността на населението се оформя и променя под влияние на политическото развитие, институционалните и социални въздействия?
- Какво е съдържанието на и разбирането за етнонимите “черногорец”, “сърбин”, “мюсюлманин” и “бошняк” сред общностите в новите политически реалности?
- Какви са причините за динамиката на идентичността на населението през последните години и изобщо за двойствеността на идентичността на черногорците?
- Как се конструира “отгоре” черногорската национална идентичност и как тя се преживява и изразява от хората?
- Дали е възможно изграждане на гражданска нация в регион, където исторически установеният модел е този на етнонационалната държава?

Отговорите на така формулираните въпроси ще бъдат търсени при осъществяване на следните изследователски задачи:

- Представяне на населението в исторически и съвременен аспект и връзката на идентичността на населението с историческото и политическо развитие на Черна гора като цяло.
- Идентифициране на факторите, които влияят върху формиране на идентичността на православно и мюсюлманско население в Черна гора, в рамките на следните взаимосвързани категории/сфери: политическа, наука и историография, етнокултурна традиция, племенна и родова памет.
- Изследване на институционалното изграждане на новата държава и нейните политики в областта на националната идентичност и етническите категории.
- Анализирание на ефекта на институционалното изграждане на черногорска нация върху идентичността на разглежданите етнически общности.
- Представяне на съвкупността от културни характеристики и символи, които действат като маркери на етническа и национална идентичност, и от които зависи към коя общност ще бъде причислен даден индивид.
- Открояване на онези елементи от етнокултурата и националната символика, които бележат границите между общностите според техните разкази и според етнографското наблюдение.

Обектът и хронологически рамки на изследване

Обект на настоящото изследване са общностите сред православно и славяноезичното мюсюлманско население и тяхната етническа и национална идентичност след 1992 г. Фокусът на изследването са маркерите на национална идентичност на посочените най-многочислени етнически общности, сред които процесите на динамика на идентичността са интензивни след 1992 г. Хронологически изследването обхваща процесите в годините след 1992 г., възприета в историческата наука като краен етап от развитието на федерацията на южните славяни и нов за развитие на националните държави в региона. Събирането на изворов и теренен материал по изследването продължи до септември 2010 г.

Методологически рамки

Подходът към поставените проблеми и цели на изследването изисква интердисциплинарен инструментариум, обединяващ методите на няколко науки. За целите на изследването са проведени серия от теренни етнографски изследвания в Черна гора, при които се прилагат класически методи: беседа-разговор, интервю и включено наблюдение. В добавка към класическите етнографски методи бе използвана и методиката на т.нар. мултиситуирана етнография. В анализа на политическите процеси в региона и Черна гора, етническата и националната идентификация на общностите и връзката им с определен национален проект, са използвани методите на изследванията на национализма и глобалните изследвания.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Уводът изяснява актуалността на изследвания проблем за идентичността в Черна гора, поставя хронологични граници, цели и задачи на изследването, и включва въвеждане в методологията и понятийния апарат на дисертационния труд. Главите са обособени на базата на социални сфери и категории, които имат ключово значение за формирането, развитието и изразяването на идентичностите на разглежданите общности.

В **Глава първа “Историческо развитие и идентичност”** се прави кратък обзор на черногорската история, като по-подробно се представят политическите процеси след разпада на СФРЮ. Конфронтиращите се национални определения са резултат от историческото и политическо развитие на Черна гора в по-ранни исторически периоди. Ето защо разглеждането на това развитие е от основно значение за разбирането на идентичността и основните извори на идентичност за населението. В част **1.1. Република Черна гора днес** се представят основните характеристики по отношение на география, политическа структура и демографски структура днес, разделението на региони и законодателната рамка, която задава етническите и национални категории като “малцинство”, “народност”, “нация”, “етнически група”, “национално малцинство”. Следващите части са посветени на историческа ретроспекция в различни обособени периоди в политическото развитие на Черна гора и региона. Част **1.2. Населението в Черна гора до османския период на Балканите** представя исторически обзор за територията на днешна Черна гора, нейното заселване, влиянието на династическите дворове на средновековните владетели и демографските и политически промени, които настъпват по време и след включването на по-голямата част от Балканския полуостров в пределите на Османската империя. Днешните области на Северна и Северозападна Черна гора спадат към санджака на Херцеговина, а Стара Черна гора, Седемте бърда и част от Херцеговинския санджак се обособяват в административни области, организирани по модела на традиционното племенно общество. При тези политически и административни обстоятелства, ролята на местния спахия и Черногорския владика на Цетине се засилва, те стават официални представители на черногорците пред съседните им венециански републики и Османската империя. Затова в отделна част т **1.3. Племя и църква** се разглеждат племенната организация и оглавяваната от владика църква под управлението на династията Петрович-Негош (1697-1918). Тъй като организацията на традиционното общество в рамките на племето е ключова характеристика, която има отражение върху

черногорската идентичност и днес, се разгледат понятията “племе”, “племенна структура” и техните функции. По време на преддържавния период, църквата е единствената организация, която споява черногорците и чрез нея започват опитите за налагане на съюз между племената и преодоляване на племенния сепаратизъм. В институцията на владиката се наблюдава синкретичност между религиозните норми и племенен живот, като племенните норми и обичаи преобладават. Процесът на създаване на надплеменна държава в Черна гора започва още от втората половина на XVIII в. с владиките от братство Петрович-Негош, които формират органи, институции и писмени норми на държавна традиция, дори и пред формалното признаване на Черна гора за самостоятелно княжество на Берлинския конгрес през 1878 г. Именно тогава започва процесът на поставяне на основите на модерната държава и част **1.4. От Берлинският конгрес до разпада на СФРЮ** прави кратък обзор на икономическото, политическо и културно развитие на Черна гора, която за малко повече от век търпи динамично развитие: от независимо преди Първата световна война кралство, през Зетска бановина в рамките на Кралство Югославия в междувременния период до независима социалистическа република в рамките на социалистическата федерация. Периодът на социализма се свързва със сериозни демографски, икономически и социални промени. Именно в този период се създават условията за масово образование и предавана чрез медии и национална идеология. В контекста на засилване на националните движения в СФРЮ в края на 60-те и началото на 70-те години на XX в., в черногорското публично пространство се сблъскват прояви на двата национализма – сръбски и черногорски. В десетилетието след смъртта на Тито (1980 г.), настъпват икономическа дестабилизацията и противоречия сред политическите елити в републиките, а с антибюрократическата революция в Черна гора се налагат просръбски настроени политици.

Черна гора е единствената република, която на референдум през 1992 г. избира да остане част от федеративна структура и се сформира Съюзна република Югославия (СРЮ) или т.нар. Третата Югославия. Част **1.5. “Третата Югославия” до разделението на ДПС** разглежда политическото развитие и политиките на идентичност до средата на 90-те години на XX в., когато монолитната до тогава политика на управляващата Демократически партия на социалистите в подкрепа на сръбския политически елит се разединява. Този разрыв отразява лидерски проекти за бъдещето на Черна гора за или против съюз със Сърбия и е свързана с платформа за национално обособяване. Официалната политика на черногорската изпълнителна власт формира политики в областта на националната, разбираана като черногорска, идентичност, наред с изграждане

на механизми за икономическа и политическа самостоятелност. Те са разгледани в част **1.6. Държавни политики от 1996 до 2006 г.** Аргументите, свързани с етнонационалната история и идентичност на черногорците, са в основата на политическата реторика в подкрепа на независим статут на републиката по пътя към независимост. Започва изграждането на национални, разбирани като черногорски културни институции. Черногорската православна църква съществува от 1993 г., паралелно със Сръбската православна църква. През 1998 г. се основава Дуклянска академия на науките и изкуствата като неправителствена организация от учени, писатели и публицисти, които смятат, че Черногорската академия на науките и изкуствата е просръбска и пагубна за идентичността на черногорците. Нациите не могат да бъдат въобразени в пълна степен без лингвистичен национализъм (Бенедикт Андерсен) и затова стандартизацията на черногорският става реалност едва в края на ХХ в., когато се открояват същинските елементи на черногорският национализъм и стремеж за държавна самостоятелност. За първи път категорията “черногорски език” се въвежда в официалното преброяване на населението през 2003 г. и започва да се говори за неговата стандартизация. В този период се приемат и нови национални символи на Черна гора, свързани с периода на самостоятелно държавно развитие пред 1918 г., които следва да утвърдят черногорската идентичност.

След референдум през май 2006 г., Парламентът на Черна гора провъзгласява независимост на републиката на 03.06.2006 г. Част **1.7. Политики на идентичност в независима Черна гора** поставя акцент върху законодателната рамка и политиката на идентичност, за да се даде отговор на въпросите как се осъществяват политиките, свързани с гражданска нация и как “старите” етнонационални модели влияят върху формирането и осъществяването на политики, свързани с етничността и националната идентичност. В тази част са представят политики, които изразяват двойствено отношение към изграждане на идентичността: от една страна, мерки характерни за гражданска нация, а от друга - политики за формиране на черногорска етнонационална идентичност. Специално внимание се посвещава на стандартизацията на черногорския език и новите тенденции в масовото образование по отношение на програма и учебници по история и литература. Въпреки декларирания курс на изграждане на нация от граждани, като независима държава Черна гора, има политики с изразен етнонационалистичен характер, характерен и за другите държави, появили се след разпада на социалистическите федерации в Източна Европа (Роджърс Брубейкър).

В част **1.8. Мюсюлманската общност в Черна гора** се прави обзор на историята на черногорските мюсюлмани с акцент върху факторите и политиките, които влияят

върху тяхната официално декларирана идентичност. След Берлинския конгрес и Балканските войни, мюсюлманите от присъединената към Черна гора част от Санджак стават част от една християнска етнонационална държава. Те са наследник на част от местното славянско население, приело исляма по време на Османския период. До 1974 г. ислямизираните граждани на Черна гора се наричат с различни имена, означаващи религиозна или национална принадлежност – мохамедани, турци, сърби, черногорци, а след този период са обособени чрез политическо решение като нация, равноправна на другите нации в Югославия (сърби, хървати, словенци, черногорци, македонци). От приемането на Конституцията през 1974 г. определението “мюсюлманин по националност” се отбелязва чрез главна буква в названието, за да разграничи изписаното с малка първа буква определение, означаващо религиозна принадлежност. След разпада на Югославия в Черна гора, подобно на другите региони където живее, се разделя на общност с мюсюлманска и с бошняшка идентичност. Промяната на името е свързана с целенасочени политики за повишаване на националната идентичност на бошняците. Според действащото към момента законодателство (Закона за малцинствени и човешки права), мюсюлманите в Черна гора са малцинствен народ, а бошняците – малцинствена национална общност.

Макар фокус на изследването да са маркерите на национална идентичност на най-многочислените етнически общности, сред които процесите на динамика на идентичността са интензивни след 1992 г., живеещите в Черна гора албанци, хървати и цигански общности са разгледани в част **1.9. Други малцинства: цигански общности, албанци и хървати**. Според последното официално преброяване от 2003 г., на територията на Черна гора само 2,601 (или 0,42) от населението се определя като роми, а 225 души (0,04%) са определили се като египтяни, но според по-нови данни общият брой на гражданите и пребиваващи, които декларират ромска, циганска, египетска или ашкалийска идентичност е общо 9934. Сред циганските общности, които населяват Черна гора от времето ѝ на съществуване като част от СФРЮ според време на заселване, етнокултурни характеристики и групова идентичност могат да бъдат обособени ковачи, чергари и роми-мюсюлмани от различни групи, мигрирали от Косово. Сред общността на мигриралите от Косово или други територии на бивша Югославия в резултат на военните конфликти през 90-те, на тези територии се открояват три идентичности – роми-мюсюлмани, египтяни и ашкалии. Албанската общност към 2011 г. представлява 5.03% от населението на страната, като живеят предимно в югоизточна Черна гора, в региона, наричан Малесия, както и в община Улцин на границата с Албания. Хърватската общност

в Черна гора представлява автохтонно население, което живее в Северната част на черногорското приморие – заливът Бока Которска, и е около един процент от населението.

Глава II “Историография и идентичност” разглежда историографията и хуманитарната традиция като основни за изграждането на национална идентичност чрез изследвания и интерпретации в науката, образователната система и публичното пространство. Ключово е значението на балканските историографии за анализа на етническото наследство, етнокултурата и респективно етническата и национална идентичност на черногорците. Историческите изследвания, които стават основа за предаване на предисторията на националната общност в публичното пространство и системата на образованието, се стремят да внушат наличието на чувство за (присъствие на) етническа идентичност в миналото за общността, която представлява нацията в съвременността. Тази глава представя онези символи, митове и знаци, които се налагат национални в историографията и които влизат в обръщение в публичното пространство чрез институции, медии и други агенти.

В част **2.1. Първи етнографски сведения за Черна гора** са представени първите етнографските занимания с Черна гора и етническото ѝ минало в контекста на тяхното развитие в Европа и връзката на понятията “народност” и “народностен дух” с обособяването на народите. Интерес към Черна гора, нейното население и черногорската традиционна култура се появява както сред местни изследователи (Вук Караджич, Люба Ненадович, Милорад Медакович), така и сред чужди изследователи и пътешественици (Попович-Липовац, Павле Аполонович Ровински, Виала де Сомийер, Анри Делари и др.). Интересът към Черна гора продължава и по времето на институционализиране на етнографската наука. Част **2.2. Етнографска наука в Сърбия и Югославия преди 1945 г.** представя изследванията на Йован Цвийч и неговата школа (Йован Ерделянович, Петър Шобаич, Андрия Йовичевич), за които произходът и миграциите на населението в племената на Черна гора е основна проблематика. В етнологията на южните славяни се приемат постулатите, поставени от Вук Караджич, че черногорците са част от сръбския народ, така както всички славяни, които говорят сръбски език и са православни са сърби. Друга значителна част от изследванията са посветени на обичайното право и традиционните правни институти (Валтазар Богишич, Сима Траянович, Илия Райч). Сръбската и по-късно югославска етнографска школа възприемат тезата, че по време на османското владичество на Балканския полуостров черногорските племена представляват носители на сръбско народно самосъзнание и продължават традицията на средновековната сръбска държава.

Макар във федерацията, известна като втората Югославия след 1945 г., черногорците да се смятат за конститутивна и самостоятелна нация, в научните среди продължава разглеждането на черногорците като част от сръбския етнос. Част **2.3. Историческа просръбска школа. САНУ (Српска академија наука и уметности) и ЦАНУ (Црногорска академија наука и уметности)** разглежда разработките в областта на етнологията и историята, които представят тази тези. Най-разпространената и до скоро най-познатата теория, която освен в сръбската историография е приета и от западните историци, е схващането, че черногорците са част от сръбската етническа общност, черногорците са етнически сърби, а Черна гора и Сърбия са две държави на сърбите и по-късно от тази етническа общност са изградени две нации – сръбска и черногорска. Тази теза се доказва на базата на извори за ранната средновековна история на територията на Черна гора, сведения на етнографската школа и официални документи от времето на черногорската династия Петрович-Негош. Като прилагат и анализират богатия етнографски материал от школата Ерделянович, етнографи и историци влизат в дискусия със застъпниците на тезата за произхода на черногорците от различни от сърбите етнически групи, населяващи Балканския полуостров.

Най-малко позната теория за етническия произход на черногорците е разработената от някои представители на хърватската историография и е представена в част **2.4. Хърватска историография.** Тя е свързана с теорията за т. нар. Червена Хърватска, дял от която се били земите на средновековна Дукля. Разработките на Доминик Мандич и Людмил Хауптман, стават основа за по-късната теза на черногорският лидер Савич Маркович Щедимлия, че сърбите са окупирали територията на Червена Хърватска през XII в. и напълно са “заличили” паметта за Червена Хърватска в черногорската памет и спомена за истинския им произход. Общото между сръбската и хърватската версия за етническия произход на черногорците е предпоставката, че те не са териториално и културно обособен етнос със собствено самосъзнание.

От края на 70-те и началото на 80-те години се откроява тенденция към разглеждане на черногорците като самостоятелна нация, обособена етнически и исторически от сръбската народност и нация. Макар и научно разработена едва след 1945 г., тази идея има своите корени в публичното политическо пространство в Черна гора от времето на присъединяването на Черна гора към Сърбия и образуването на Кралство на сърби, хървати и словенци през 1918 г. В част **2.5. Теории за етногенезиса и черногорската нация в СФРЮ** се разглежда черногорската национална идея преди 1940 г. (Савич Маркович Щедимлия, Ягош Йованович) и се представят възгледите за

самостоятелното развитие на черногорската нация се разработва по време на СФРЮ (Саво Бъркович, Шпиро Кулушич, Войслав Никчевич, Драгойе Живкович). На базата на етнографски материал, исторически, археологически и лингвистични извори черногорската историография заключава, че черногорците са обособен етнос, формирал се от старото славянско население при смесването им с местното население, от което са наследили езикови, физически характеристики, както и черти в традиционната култура. Оформят се няколко звена, свързани с есенциалисткото определение за нация, около които спорят просръбската и черногорската историографии. Първият крайъгълен камък, е *произходът на черногорците и етническият състав в миналото* на земите на днешна Черна гора. Вторият голям въпрос е *племенната структура на черногорското общество* от XVII в. нататък, която не се среща на територията на Сърбия, например. Изразяването на *етническото самосъзнание* на черногорците е трети основен елемент при доказване на тезата от сръбската историография за сръбската идентичност на черногорците.

Разгледаните в част **2.6. Западната историография върху Югославия. Етнографски и демографски изследвания** произведения показват, че подходът на разглеждане на черногорската култура и история като част от по-широк, сръбски исторически контекст, характерен за просръбската хуманитаристика и академичното поле в Югославия се прилага и в разработките на редица изследователи и анализатори на миналото на южните славяни (Джоузеф Франкъл, Барбара Йелавич, Фред Сингълтън). Специално внимание е посветено на книгата на Иво Банац “Националният въпрос в Югославия”, според която раждането на идеята за отделна от сърбите черногорска нация може да се отнесе във времето след 1918 г, когато Черна гора е присъединена към Сърбия, и която по-късно, но при други обстоятелства, се развива сред комунистическото движение. Интересът на **англо-саксонската антропология** към традиционната култура на Черна гора датира още от началото на XX в. (Едит Дъръм). Американската антропология в контекста на своя подход разглежда социални норми и ценности като срам и чест (Кристофър Боем), а демографският подход разглежда черногорците в анализа на урбанистичните и други демографски процеси в Югославия (Андрей Симич, Хамел, Жоел Халперн, Душко Секулич, Гарт Мейси, Ранди Хъдсън), където Черна гора и населението ѝ присъстват като част от по-обща изследвания върху Югославия.

В част **2.7. Българска историография и хуманитарни науки** се представят изследванията, свързани с Черна гора. В българската история те са част от публикации върху историята на Балканите и балканските държави, южните славяни и Югославия. Поради особеното ѝ развитие и статут в сравнение с останалата част на полуострова по

време на османското владичество на Балканите, на Черна гора се посвещава значително внимание в периода на Средновековието и османско владичество (Христо Матанов, Кръстьо Манчев) и специфичната теокрация, която се установява там (Милчо Лалков, Стойчо Грънчаров). Едва със същинското развитие на черногорския национализъм и стремеж на елитите за самостоятелна държава, институционализацията на черногорския език и църква и новите исторически публикации по тези проблеми в по-глобален мащаб, българската наука започна да се отразява този проблем (Антонина Желязкова, Антон Първанов, Ганчо Савов, Кръстьо Манчев).

По пътя на Черна гора към независимост се обособява нова историографска традиция, представена в част **2.8. Нова черногорска историческа школа и обществени науки**. Основните представители на новата черногорска историография са Живко Андрийашевич и Шербо Растодер, автори на най-новото цялостно изследване върху историята на Черна гора (“История на Черна гора от древни времена до наши дни”), което представя основните тези в интерпретациите на историческите събития по отношение на идентичността на черногорците. Основни моменти, които отвеждат към оспорване на възгледи в сръбската историография и касаят дискусията за и против правото на черногорците да се определят като нация и да имат своя държава са следните: доказване на съществуването на държавност в земите на Черна гора от древни времена, съществуването на един етнос, образуван на териториите на Черна гора в резултат на смесване на различни етноси, който може да се счита за предшестваш черногорската нация; съществуването на самостоятелна институция на Черногорска православна църква, която е асимилирана от Сръбската православна църква и обособена от сръбската история от най-ранни исторически периоди. В разработките на тази школа присъстват всички «митове за древността на нацията» (Ангъни Смит) ранен произход, древен етногонезис, самостоятелна църква и историческо развитие. Идеите за обособеност на нацията на базата на лингвистичната обособеност на и черногорски език се развиват в работите на Войслав Никчевич и по-късно Аднан Чиргич и представители на Черногорския ПЕН център. Тази част от разработката представя и хуманитарната школа в етнографията (Зорица Мрвалевич), Никшичката социологическа школа, която разглежда процесите на национална идентификация като динамични, и правната школа, чийто представител акад. Мият Шукович обосновава необходимостта от изграждане на самостоятелна Черна гора нация от всички граждани на територията ѝ, независимо от етническия им произход, а водеща във формиране на черногорската нация е ролята на държавата, правото и институциите.

В отговор на политическата ситуация от 90-те години, с разпада на Югославия и възможността за отделянето на Черна гора в самостоятелна държава и обосноваването на правото на черногорската нация за има своя държава сред научните и публицистични кръгове в Черва гора се появяват публикации обобщени **в част 2.9. Просръбска историография и хуманитаристика в наши дни**. Те се фокусират не толкова върху произхода на черногорците, а върху оборване на тезата за черногорска нация, “изкуствено създаване на черногорска нация” чрез действия на комунистическите сели през втората половина на ХХ в. В сферата на хуманитарните науки се повтарят аргументите за историческото възникване на черногорския народ от сръбския етнос (Мирко Баряктарович, Петър Влахович, Батрич Йованович, Словенко Терзич), в изследванията на просръбски ориентирани учени се появяват публикации от сферата на съвременните процеси в правен аспект, според които под външни “западни” влияние се развива черногорски национализъм, шовинизъм и сепаратизъм (Бранислав Григорийевич, Александър Стаматович).

В част **2.10. Разпадът на Югославия и черногорският въпрос** се разглеждат съвременните изследвания, в които проблемът за националната идентичност на черногорците се разглежда с назряването на противопоставянето на черногорското правителство на политиката на Сърбия и ускорените дебати за независима Черна гора. Докато научните среди във федерацията се стремят да докажат националното сходство или различие на населението в двете държави, западните изследователи анализират процесите и се опитват да намерят историческите им корени и съвременни проявления. Общото становище на авторите е, че границите на идентичност между черногорци и сърби в Черна гора и извън нея са твърде плаващи. В контекста на анализ на политическите процеси от началото на новия век и нарастващия стремеж на управляващата Демократична партия на социалистите към независимост, изследванията разглеждат проблема за идентичността на черногорците и дебата дали са част от сръбската нация или самостоятелна нация като фактор, който се отразява по позицията на гражданите за или против независимост (Сърджа Павлович, Бранка Магаш, Нина Касперсен, Флориан Бибер и др.). Процесите на национална идентичност след независимостта на Черна гора през 2006 разглеждат в изследванията на Кенет Морисън и Флориан Бибер, както и на местни изследователи, провели теренни изследвания по проблеми на културата и националната идентичност в наши дни (Саша Наделкович, Чарна Бъркович, Весна Вучинич-Нешкович).

В края на втора глава, част **2.11. Изследвания на мюсюлманското население в Черна гора** се представени публикациите от гледна точка на проблема за идентичността на населението. Подобно на политическите и обществени дебати за идентичността на мюсюлманите в Черна гора, за изследванията върху тяхната култура и история е централен въпросът за името на общността, ролята на религията във формиране на идентичността ѝ и дали тази общност е част от бошняшката нация на Балканите или е самостоятелна общност на черногорски мюсюлмани.

Глава трета “Етнокултура, национални символи и идентичност” представя анализ и типология на маркерите - стълбове на националната идентичност (история и исторически митове за произход, език, църква), както и идентифицираните по време на теренните изследвания характеристики, които са културно обусловени и според които даден индивид принадлежи на една или друга общност. Описани са и основните елементи от етнокултурата на общностите. Идентичността на една общност се пречупва през разкази на членовете ѝ и техните интерпретации на миналото, традиционната култура и самоопределение в настоящето. Център на анализа в тази част е съдържанието на етнокултурни характеристики и национални символи, които според тълкуванията на моите събеседници, определят и “означават” идентичността им и ги отличават от другите общности. Главата е разделена на две подчасти, посветени съответно на православната и мюсюлманската общности.

Част 3.1. Черногорци и сърби: от една общност с две названия до две общности с отделни идентичности изхожда от проблема за промяната на границата (в терминологията на Фредрик Барт) в последните десетилетия между общностите с черногорска и сръбска идентичност и се спира върху десет типа етнокултурни характеристики и национални символи, които според интерпретацията на събеседниците, определят идентичността им - черногорска или сръбска. Черногорци и сърби се разглеждат в съпоставителен план, тъй като етничността е свързана с културната диференциация и се базира на диалектика между подобие и разлика (Ричард Дженкинс). В част **3.1.1. Племенна, лична биография и етнонационална история** се представят разказите за предците и произхода като основни и дълбоки ресурси на национална идентичност за черногорците. Повечето информатори придават на националното определение на предците като извор на идентичност по-голямо значение, отколкото историческото и етническо развитие на Черна гора в далечното минало, до което прибегват по-рядко. Най-силно изразено чувство за принадлежност към черногорската нация се среща сред братства от племена, принадлежащи към т.нар. Стара Черна гора.

Православното население в северния регион на Черна гора, обхващаща Санджак и Седемте бърда в по-голямата си част се определя като сърби и поддържа просръбски политически формации. Част **3.1.2. Етнотим и идентичност** разглежда самоопределението като едни от първите знаци за идентичност, поставящ границите между общностите съответно на черногорци и сърби. Теренното изследване показва, че определението “черногорци” означава самостоятелна национална обособена общност със свои специфични етногенезис, историческа съдба и етнокултурни характеристики, и всеки роден в тази общност не може да бъде друг, освен черногорец. Според сърбите да бъдеш черногорец и сърбин не е в противоречие: и двата етнотима са “правилни”, но зад единия стои регионално определение за общност, която споделя повечето от основните национални характеристики на сръбската нация – произход, религия, език, и следователно е част от нея.

Религията и нейната организация в лицето на църквата са фактор за етническа мобилизация и основен маркер на национална идентичност. В част **3.1.3. Църковният въпрос като въпрос на идентичност** се разглежда проблема за идентификацията с тялото на Сръбската православна църква или Черногорската православна църква. За черногорците принципът на изграждане на черногорската църква е тясно свързан с изграждане на черногорската идентичност. Православната църква не е наднационална, затова Сръбската православна църква е чужда църква, окупирала територията на националната църква в Черна гора. Тези позиции и противоположни гледни точки се проектират и възпроизвеждат респективно от черногорци и сърби. Не религията, а църквата като институция се превръща в част от идентичността на черногорците, за които подкрепата на Черногорската православна църква е дял от идентичността, въпреки “индивидуалния” атеизъм. За сърбите православната религия и принадлежността към Сръбската православна църква са стълбове на сръбското национално самосъзнание в Черна гора.

Част **3.1.4. Езикът: сръбски, черногорски или наши** разглежда друг един от основните стълбове на идентичността – езикът. Според повечето от събеседниците с черногорска идентичност езикът следва да се нарича “черногорски” не само защото така е определено Конституцията от 2007 г., а защото черногорският е различен от сръбския и то в такава степен, че в бивша Югославия черногорците могат да бъдат разпознати, дори без да се самоопределят. Сърбите в Черна гора избират сръбски като майчин език и се идентифицират с кирилицата, която има много повече национални, църковни и

исторически конотации. Някои от събеседниците определят езика като “нашки”, имайки предвид нашенски или сърбочерногорски, по подобие на сърбохърватски.

Част **3.1.5. Календарни празници. Славата като маркер** разглежда значението на календарните празници като маркери на идентичност. Най-значимият критерий за разграничението между сърби и черногорци е славата и начинът на нейното провеждане. Цитирайки старата максима, въведена от Вук Караджич и утвърдена научно от Цвийч “*Где је слава, ту је србин!*”, сърбите в Черна гора изтъкват, че това е най-важният за семейството календарен празник, който от една страна маркира политическата граница на сръбското национално цяло, а от друга е доказателство за етническата идентичност на всички, които отбелязват празника на Балканския полуостров. Черногорците от своя страна, дори и в селските и по традиционни райони, изтъкват, че влиянието на комунизма е отмило религиозния елемент, а празнуването е придобило характер на по-богат, но не най-важен семеен празник. За черногорците най-важният традиционен календарен празник е Коледа (*Божич*), след него се нареждат Великден (*Воскрес*), едва след това се споменава славата. Денят на Св. Василий Острожки (12 май) се празнува във всички черногорски семейства и с основания може да се определи като общочерногорски светец, почитат от всички етнически и религиозни общности.

Значението на празниците в семейството се представят в част **3.1.6. Маркери на идентичността в семейния празничен цикъл**. Макар рядко да се осмислят и изтъкват като маркери за идентичност, елементи от обичаите, свързани с раждани, сватба и погребение, които са свързани с национална идентичност се превръщат в крайгълен камък в организацията и провеждане на обичая. В случай такива разграничителни елементи са: изборът на име на дете, избор за сватбен байрак и музика, която се поръчва, избор за ден в който се посещават гробищата (неделя за черногорци и събота за сърби).

Далеч по-голямо значение се придава на норми и морални категории, характерни за черногорците в миналото и днес. Затова част **3.1.7. Черногорството като социална норма и морал** е посветена на черногорската соционормативна култура и поведението на индивида и общността. За черногорците особеностите на характера им – човещина, достойнство, равноправие, гостоприемство са повод за гордост. На племенните ценности се гледа като на черногорската специфика, която действа като граничен маркер спрямо останалите. За събеседниците със сръбска идентичност черногорският дух е славен венец на славната история, на миналото и сръбския дух (*српство*) изобщо.

В част **3.1.8. Негошевата носия и черногорската шапка** се разглежда един от най-ярките знаци за разпознаване “отвън” на черногорците - т. нар. Негошева носия. В

последните години той се превърна в един от основните аргументи в научния и медийния дебат в полза на сръбско национално самосъзнание (Мирко Баряктарович, Петър Влахович), докато черногорската етнология ги разглежда като възплъщение на специфичното черногорското историческо развитие и маркер на национална идентичност на черногорците през вековете (Зорица Мрвалевич). За черногорците носията и шапката са устойчив етноидентификационен маркер и са поредното доказателство за етнонационалната специфика на черногорците, тъй като са толкова различни от носията във всички дялове на Сърбия, именно защото черногорците са обособена нация, имали са собствено историческо развитие и са развили материална култура и облекло, различно от сръбските. Сърбите считат, че именно шапката с четири С е доказателство за сръбски произход, история и идентичност на старите черногорци.

Едни от най-силните и устойчиви маркери на национална идентичност и отграничител между черногорци и сърби са официалните държавни символи, които са разгледани в част **3.1.9. Национални символи – герб, химн и флаг**. Представя се регистрираната по време на етнографското изследване идентификация на гражданите с черногорска идентичност с приетите национални флаг и герб. Официалните държавни символи се лансират чрез всички обществени институции: черногорското национално знаме (*застава*) стои пред държавните учреждения, мелодията на черногорския химн е “шапка” на новините по националната телевизия, националният флаг е фон от интериори в националната телевизия. На празнично ниво сръбският трибагреник (*тробојка*) е заменен с черногорското знаме на сватби. Черногорците демонстрират своята идентичност чрез ежедневна употреба на националния флаг или герб: поставят ги на балконите си, минимизирани флагове и аксесоари (стикери, ключодържатели, автомобилни аксесоари) с герба на Черна гора аранжират колите, домовете и работните места. Сърбите демонстрират привързаност към сръбския трибагреник и герб с кръст и четири “С”, които аранжират колите, домовете и празничните им събития. Те също изразяват националната си идентичност чрез стикери в цветовете на трибагреника и надпис СЦГ, означаващ общата държава Сърбия и Черна гора (*Србија и Црна Гора*).

Тъй като в процеса на социално взаимодействие общностите се разграничават една от друга и затова етническата идентичност съществува тогава, когато има “други”, с които групата взаимодейства и от които се разграничава взаимното ограничаване, границата “ние-те” и образът на Другия са разгледани в част **3.1.10. Общност или общности: кой е етническият друг**. За черногорците значимият друг са сърбите в Сърби, които се определят като най-близката до черногорците нация, но все пак “съвсем различни” като

генезис и етнокултурни характеристики, историческо и политическо развитие. Фактор, който прави сърбите различни е тяхното историческо развитие и по-специално времето на Османското владичество на Балканите, когато сърбите не са свободни. За сърбите, различията между сърбианци (сърби от Сърбия) и сърби от Черна гора не са национална, а на регионална основа. Черногорците не са етнически други, а споделящи различна политическа ориентация етнически сърби. За сърбите мюсюлманите са етнически други, докато за черногорците те са исторически произхождащи от племената, а сега част от нацията като граждани на Черна гора.

Във втория дял на трета глава **2. Една общност с бошняшка, мюсюлманска, черногорска и (пост-)югославска идентичност** се представят онези дялове от идентичността и културната практика, които се определят като значими в етнически и национален смисъл от събеседниците от тази общност с акцент върху разликите в позициите на събеседниците с бошняшка, мюсюлманска и черногорска идентичност. В част **3.2.1. Наименование, произход, държава-майка и майчин език** се разглеждат аргументите, свързани с определението “мюсюлманин”. Аргументите на страните с различна идентичност минават през отричане и оборване на аргументите, които стоят зад другото определение. Според мюсюлманите, мюсюлманин е национална принадлежност извън всяка асоциация с религия и религиозна практика. Утвърждаването и аргументацията на мюсюлманската идентичност минава през отричане на определението бошняк, която няма корени в Черна гора. Според бошняците “мюсюлманин” носи религиозни конотации и не може да бъде национално определение. Подобно на историческите и историографски интерпретации, налагането “отгоре” на определението мюсюлманин по време на Титова Югославия, според бошняците, е пореден опит за потискане на национална принадлежност на общността, а именно – бошняшката. Докато мюсюлманите считат Черна гора за своя държава-майка (*matična država*), теренното проучване сред бошняшката общност показва, че няма единно мнение по този въпрос. Съгласно застъпниците на бошняшката теза в публичното и политическото пространство Босна е държава-майка за всички бошняци на Балканите, независимо от държавата, в която живеят, но според някои бошняци, Черна гора все пак е държавата майка. Босна се представя като матична държава – център на бошняшката нация, а не в смисъл на територия, от която са мигрирали. Значително по-монолитна е позицията на бошняците по отношение на езика, който говорят. Точното и традиционно наименование на езика е бошняшки, а на мюсюлманите черногорски. Черногорската идентичност сред мюсюлманите се наблюдава сред мюсюлманската общност в Подгорица и на Приморието

в Бар. Черногорците-мюсюлмани базират идентичността си на принадлежност към държавата Черна гора и гражданството си.

Част 3.2.2. Регионална идентичност и историческо развитие представя чувството за принадлежност към даден регион, с който свързват своите етнокултурни характеристики. Често националното чувство отстъпва пред идентификацията с региона. е по-силно изразено, отколкото към определена национална държава или територия. Трите основни исторически района на Черна гора – северен, централен и приморски съставляват и поддялове в идентификацията на моите събеседници. Произлизащите от северните дялове на Черна гора бошняци-мюсюлмани се смятат, от себе си и от останалите, за по-традиционни. Регионът на Санджак се мисли в неговата териториална цялост, независимо от политическите граници в настоящето. Подгорица и т.нар. “староподгоришки” мюсюлмани или “староседеоци” също представляват отделна подобност в представата на бошняците-мюсюлмани. Наред с регионалната идентичност семейни разкази подчертават връзката със събития от черногорската история и грижата на черногорската държава след Берлинския конгрес за поданиците с мюсюлманско вероизповедание.

Част 3.2.3. Календарни празници: традиция, практика, иновации представя значението на празниците за общността. Бошняците-мюсюлмани са сунити и смятат за свои най-големи празници двата байрама, които за тях не са етнонационална особеност, а общи елементи от културата на всички мюсюлмани по света. Религиозната принадлежност е част от културната им идентичност, независимо от религиозните убеждения. Между бошняци и мюсюлмани не съществува разлика по отношение на практиките в отбелязването на празници от мюсюлманския календар. Разликата е в оценката на влиянието на комунистическия период върху празниците с религиозно съдържание. Вододелът между мюсюлмани и бошняци минава през оценяването на наследството на социалистическа Югославия и влиянието ѝ върху етнокултурата на общността. Докато бошняците смятат, че забраните и ограниченията в този период са били пагубни за бошняшката идентичност, мюсюлманите са на мнение, че общността е претърпяла повече позитивни промени, отколкото негативно развитие. Същевременно в традиционната им култура присъстват елементи, които не са свързани с мюсюлманката религия, а с предислямския период, имат паганистичен произход или са повлияни от празничния календар на православно население (като събори и *вашари*).

Част 3.2.4. Знаци на етнонационалната идентификация в семейния цикъл представя отбелязването на семейните празници, който според събеседниците се провежда по начин, съобразен с решенията на семейството и обичая в региона. Обичаите

при раждането на дете, даването на име, обрязването и бракът се оценяват като по-динамични и предопределени от обстоятелствата и индивидуалното желание на семейството. Погребалните обичаи се считат за отличителен белег от и по отношение на останалите етнокултурни общности, тъй като са най-консервативни. При описването на обичая мюсюлманите изразяват съзнанието си за културното взаимодействие с православната общност. Наблюденията върху погребалните обичаи на мюсюлмани от други региони стават основа за изтъкване на локални особености, които също се считат за важни характеристики. По отношение на религиозността във всекидневното поведение и обичаите, деклариращите бошняшка идентичност спазват по-строго “предписаните” правила, които се прокарват от хожди или религиозни лица, обучени в Босна, Нови пазар или Турция и считат, че народната традиция или привнесените под влияние на православното население характеристики трябва да бъдат прекратени. Мюсюлманите от своя страна, считат, че “внасянето” етнокултурни характеристики отвън и отгоре не е редно и установеното в практиката, а не иновацията следва да бъдат следвани.

Подобно на православното население черногорските бошняци-мюсюлмани изтъкват, че дял от традиционно наследената им култура са норми на поведение и морални категории, които още са се запазили като ценности сред общността: човечност, готовност за помощ, юначество. В част **3.2.5. Съвет на помирителите: соционормативна култура и държавното право** е представена една традиционна институция - съвет на помирителите (*Mirovno vijeće*) не е изгубила значение за мюсюлманите в местата, където те живеят компактно. Целта на съвета на помирителите е да спре кръвното отмъщение. В последните години тази традиционна институция се е утвърдила и в модерната съдебна система и решенията на помирителите се вземат предвид при съдебни дела в Черна гора.

Общи изводи и заключения

В **Заключението** на дисертационния труд се прави анализ на представения материал и се извеждат следните заключения:

Взаимосвързаните политика, наука и идеология са фактор за обосноваване, формиране и изменение на идентичността в Черна гора. Развитието на академичния и политическия дискурс доказва валидността на принципа за инструментализацията на науката в легитимирането на политически цели. По времето на социализма, извън партийните и академични среди, в публичното пространство определението за черногорска нация не е свързано със стройна национална идеология, предавана чрез

масмедии, образователна система и административни мерки, които остават в руслото на югославското братство и единство, сръбската медийна среда и образователна система. Още от периода на институционализирането си етнологията и историята на южните славяни почиват на разбирането, че православното население със сръбски език под диоцеза на Сръбската православна църква е сръбско. След Втората световна война се появява научното и теоретично обосноваване на националната идентичност на черногорците. През 70-те години на XX в. експерти, свързани с властовата идеология в Черна гора, разглеждат черногорците като отделен от сръбските етнос със свои култура, език и традиции, следователно отделни като народ и нация и в по-ранни исторически периоди. В този период в Черна гора са налице и социално-икономическите условия за развитие на национализма, а именно – масово образование, индустриализация и урбанизация, бюрократични институции и масова култура. Във времето на постсоциализма и след 2000 г. се открояват всички белези на черногорския национализъм като експлицитен стремеж за национално и държавно разграничение от Сърбия и за изграждане на национална идентичност на черногорските граждани. Днес в Черна гора има различни научни школи, които в зависимост от идентичността, която обосновават могат да се разделят на: сърбофилска, черногорска и аналитична, която схваща идентичността като динамична и изменчива категория.

В сферата на академичните изследвания и науката в Черна гора днес могат да се намерят теоретичните основи за амбивалентното разбиране за черногорска нация. В историографската и лингвистична школа доминира разбирането за етнонация, а в правната и социологическата се обосновават корените на гражданската нация. Създаването на стандартизирана история чрез учебници по история е един от основните начини за оформяне на въобразена общност. Черногорската историография налага тезата за нация с всички митове и класически белези на етнонацията: ранна и славна история, независима църква, племенна култура, самосъзнание, и на тази база - държава. Литературните кръгове са по-радикални по отношение на черногорския език и нация - писателите около кръга Матица Черногорска и ПЕН центъра са за черногорския стандарт и литературен канон, защото чрез сръбския език и литература се прокарва сръбско национално самосъзнание. Принципът “нация от граждани” с неговите исторически корени в правната система и политиките на Черна гора се застъпва от социологическата и политологическата школи.

Позициите в политическото, академичното и общественото поле оказват влияние върху развитието на идентичността и разбирането за черногорска нация, проектират се и

се възпроизвеждат от черногорци и сърби. Подобно на интерпретациите в науката, за сърбите черногорската идентичност съществува като исторически обусловена, културно специфична, но регионална, тъй като произход и история тя споделя всички дълбоки национални ресурси на сръбската национална култура: сръбски герои, връзка с Косово поле, продължение на сръбската средновековна държава, “захранване” на сръбския народ с национални герои и лидери. Според черногорците, самоопределението им се дължи на генеалогическа предопределеност, то почива на историческите разкази за колективна идентичност от публичното пространство като политическата самостоятелност на Черна гора в ранен исторически период, исторически и културно развитие, различно от сръбското. Въпреки че и двете общности смятат, че сърби и черногорци са една общност с две идентичности, без обективни разлики, съществуват ред характеристики от политически и културен порядък, които ги отделят. Вследствие на националната самоидентификация настъпват промени, които водят до разлики в етнокултурното съдържание в зависимост от това дали идентификацията е със сръбската нация и следователно държава (използва се сръбският флаг, сръбски медии, име на езика, църквата и др.) или с черногорската нация и суверенна Черна гора (и следователно с черногорските църква, език, знаме, химн и др.).

Идентичностите не възникват от нищото и разграничението в националните идентичности и политически разделения в Черна гора отразяват историческите региони. Доминирането на сръбската идентичност в северния дял на Черна гора, на черногорската в централния имат исторически обусловени причини и фактори за проява в настоящето. В северния дял, част от Новопазарски санджак, дълго време делението на населението следва делението на религиозни общности (миллет) в империята. То е част от миллета под опеката на Сръбската православна църква, а етническият друг са турците-мюсюлмани. С по-малко от век съществуване като черногорски територии, там идентификацията с черногорската държава, династия и историческо развитие не е запазена в устните разкази, а идентичността е сръбска, политическата ориентация още от съществуването на независима черногорска държава е просръбска (за обединение със Сърбия). В Стара Черна гора и част от Бърда, които заемат централната част на Черна гора, черногорската идентичност, олицетворявана от владиката на Цетине, се е насложила над племенната, а първите проекти на династията Петровичи за надплеменно обединение на черногорци и бърджани е в този регион.

Двете идентичности сред православното население са следствие от спецификите на черногорския национализъм, неговото късно развитие като завършен политически и

културен проект, и едновременното влияние на два национализма над православно население в северната част на Черна гора: сръбски и черногорски. До Втората световна война националната парадигма е сръбска, черногорската е разпространена сред част от черногорския политически елит. Сред населението продължава да е водещо етнокултурно общностно съзнание, което е племенно. Едва след Втората световна война се развиват напълно условия – икономически, културни и политически за развитие на национална държава и тогава може да се говори за артикулиран черногорски национализъм. До средата на XX в., макар на политическо ниво да има проект за развитие на черногорската държава като самостоятелна, все още са неясни политическите проекти за идентичността на населението. То се разглежда като сърби-черногорци, без да се проблематизира национално разграничение, нито пък има движение за национално единство и независимост на базата на етнокултура, език, религия. По времето на кралство Югославия чрез масово образование, политики на идентичност, преброявания и идеология се възпитава сръбско самосъзнание. Условия, свързващи национализма с индустриалното развитие, като масово образование и грамотност, идеология и книгопечатане се развиват напълно по времето на социализма, и политическото ръководство “отгоре” формулира наличието на черногорска нация. Първоначалното становище на Комунистическата партия, че черногорската нация възниква от сръбския етнос през 40-те години на XX в., се трансформира в решение за стимулиране на черногорско национално самосъзнание чрез политиките в сферите на културата и образованието през 70-те (разглеждани в контекста на националните движения в републиките и децентрализацията на управлението). За първи път в публичното пространство чрез печатни медии, форуми и книги се издига тезата за специфичното развитие на черногорската нация, която като етногенезис, исторически развитие и етнокултура е различна от сръбската. Националното развитие все пак остава под лозунга братство и единство на сърби и черногорци, а тенденциите в историографията, масовите образование и печат са в парадигмата, диктувана от Белград. През 70-те години се появяват и идеи за обособеността на черногорския език, но едва в края на XX в. в пълна сила се развива политическо движение, сред управляващия елит и интелектуалци, което постулира – Черна гора има право да съществува като нация на базата на исторически насложеното живеене на общности част от Черна гора, появяват се движения за отделна от сръбската черногорска църква, черногорски език, разработват се планове за обучение по черногорска история.

Динамиката на идентичността през последните двадесет години не се дължи на демографски промени, а на политическите процеси във вътрешен и външен план: първо,

промяна на отношения между Черна гора и Сърбия, и политизация на идентичността, при което националната идентификация включва политическа ориентация; второ, промяна в разбирането на категорията национално определение на преброявания, при което етнокултурно и национално имат друго значение, и трето взаимноизключването на категориите “черногорец” и “сърбин”, тъй като по-рано националната идентичност черногорец може да бъде тълкувана и като регионална, частна по отношение на общата, сръбска национална идентичност. Така политическите агенти се оказват най-значими за изменение на идентичността.

Сред православната общност с доминираща черногорска идентичност в миналото през последните десетилетия е наличен процес на диференциация и пролиферация (Хоровиц), чрез които се изграждат нови граници. В наши дни има основание да говорим за две общности с обособени национални идентичности, зад което стоят различни означения за национално. Значими маркери на национална идентичност са официалните национални символи, исторически или легендарни събития, обединяващи нацията, идентичността на предците, националния език, религия и код на поведение, свързан със социално общуване и определена политическа ориентация. Според изследването, етническото минало и култура се подлагат на различни интерпретации, докато националните белези, които формират “класическото” есенциалистично ядро на идентичност – език, религия, историческа памет, флаг, химн и пр. са различни за черногорци и сърби, и това дава основание да говорим за две общности. Така от идентичност, която не изключва използването или взаимозаменяемостта на “черногорец” и “сърбин” като етноними и национални определения, се преминава през вътрешно-етническо разграничение и се оформят две общности с отделни национални идентичности.

Езикът и религията са тясно свързани с идентичността и затова този въпрос се оказва ключов в изразяване, демонстриране и изграждане на национална идентичност. Религиозността при сърбите е код на поведение, свойствен за всички сърби. За черногорците наличието на черногорска държава и нация предполага наличието на черногорски език и църква. Сред кодовете на поведение са избор на език в училищата, ползване на печатни и електронни медии, политическа ориентация.

Етнонационалната държава е не само социодемографски факт, тя е начин на мислене, който формира общественото взаимодействие, разбиране и тълкуване на етническото и националното. Той се отразява във формирането на политики, обосноваването на националната идентичност, историографската традиция, тълкуването

на националното сред обществото като цяло. Модерните политики в периода на социализма и постсоциализма са етнократични – свързани със стремеж за изграждане на етнонация на титулярната етническа общност (черногорски и сръбски нации) и организиране на социалното поле и политиките в държавата на мнозинствено-малцинствен принцип. Ето защо все още в Черна гора разбирането за нация сред по-голямата част от политическите играчи, научните среди и обществото е дълбоко свързано с елементи от примордиалисткото разбиране за нация като общ произход и история, религия, език. Това разбиране е вкоренено в разбирането за нация сред черногорците изобщо. Разбирането за плурализъм и мултиетничност като означение за гражданска държава, в която етничността има вторично значение няма корени. Точно обратното, съществуването на държавата предопределя, че обект на държавни политики е титулярната нация и има законово гарантирана система за защита на малцинствата. Това е разбирането не само на управляващите, но и на етническите общности и техните лидери, които разбират гражданската и либерална държава не като държава на равни за всички граждани права (какъвто е “идеалният” модел на типа гражданска нация), а като държава, която гарантира малцинствените им права (характеристика на етнонационалния модел).

Ето защо в политиките на идентичност на Черна гора се налага еkleктичен модел, съчетаващ елементи от стремежа за конструиране на гражданска нация и политики за изграждане на черногорска етнонация. Някои законодателни мерки говорят за такива политики, следващи модела нация от граждани (конституционното определение на държавата, Закона за черногорското гражданство). По-голямата част от политиките на идентичност обаче (закони във всички сфери на обществения живот – култура, образование, медии, изборителни права, разпределянето на публични ресурси) говорят за политики, устроени на мнозинствено-малцинствения принцип, т.е. за устройство, характерно за етнонационалната държава. Анализът показва, че все пак доминират етнохомогенизиращи национални политики. Още преди държавната независимост, новата историческата школа издига тезата за ранния произход на черногорския етнос, и историческо и държавно развитие преди сърбите. Нациите не могат да бъдат въобразени без лингвистичен национализъм, и затова стандартизацията на езика се оказва ключово важна. Черногорският се налага като официален, след стандартизацията му започна и въвеждането в училищните програми и университетските курсове, а в близките години би следвало да се създаде черногорски литературен канон.

Изграждането на нация е свързано с национална идеология, предавана чрез масмедии, образователна система, административни мерки. Първите стъпки от

платформата за черногорска национална самостоятелност са свързани с възстановяването на Черногорската православна църква като средство за демонстриране и утвърждаване на националната независимост. Политическите решения за избор на национални символи на Черна гора (герб, флаг и химн) и налагането им чрез медии и мултиплициране също говорят за стремеж към етнократична манипулация чрез серия от емотивни символи (по Антъни Смит), свързани с черногорското етническо ядро. В този смисъл Черна гора повтаря развитието на “новите национализми” (Роджърс Брубейкър) в държавите от Източния блок и изобщо на национализмите от края на ХХ в., които имат силно изразен етнонационален и етнохомогенен характер.

Тази еkleктика в политиките на идентичност рефлектира и в разбирането за нация сред самите граждани. Националното определение “черногорец” включва в себе си, но не е напълно равнозначно с етнокултурното определение “черногорец”. На ниво етнокултура разбирането за черногорец е “православен, спадаш към едно от племената на тези територии и пр.”, на държавно-правно ниво “черногорец” означава всеки гражданин на държавата. Така в разбирането за черногорска нация сред самите общности в Черна гора се наблюдава разбирането като за нация основана на комбинация от принципите на *jus sanguinis* и *jus soli*. В зависимост от контекста, всички граждани биха се определили като черногорци, защото споделят териториалния принцип за нация, а на ниво етнокултура общностите са обособени.

Като резултат от политическите проекти за нация от граждани и наследеното разбиране на югославската идентичност, се наблюдава наличието на черногорска национална идентичност и сред цигани, мюсюлмани и хървати (рядък случай).

Най-успешна е политиката за изграждане на гражданска черногорска идентичност сред мюсюлманите. Много от мюсюлманите десетилетия наред се определят според гражданството си като “югославяни” с религия ислям. Ето защо на трансформацията от “югославяни” към “черногорци” на принципа на гражданството се гледа като на нещо естествено. Успехът на проекта за гражданска нация и липсата на изявени етнохомогенизиращи политики, които да наблягат на черногорската етнонация чрез противопоставяне на другите етноси, може да се види и във факта, че бошняшката идентичност не е напълно доминираща сред черногорските бошняци-мюсюлмани. В останалите държави от бивша Югославия, проектът за изграждане на бошняшка идентичност сред югославските мюсюлмани и заменянето на определението “мюсюлманин” с “бошняк” е много по-успешен, защото в тези държави има силно изразени етнонационални политики.

Появата на бошняшката идентичност е свързана с процесите в региона и политиката на Черна гора през последните двадесет години. В сравнение с идентифициращите се като мюсюлмани или черногорски мюсюлмани, бошняците наблягат на религиозността и практиките, свързани с религиозно поведение по правилата. В сравнение със съседните общности, бошняците имат по-малко етносимволични дълбоки ресурси (историческа територия, произход, език) и затова компенсират чрез по-силно демонстриране, дори въвеждане, на нови етнокултурни, религиозни или други характеристики на общността.

Процесите на национална идентификация и политическо развитие в Черна гора са сходни с останалите национални движения през 90-те години на ХХ в. (Антъни Смит, Роджърс Брубейкър). Идентичността се оказва ресурс за политическа мобилизация и знак за политическа позиция. Макар в основата, според събеседниците и анализи, да стоят политически фактори и агенти, съдържанието на идентичността има исторически, културни и правни основания. В по-глобален план, върху развитието на националната идентичност в Черна гора влияят слените фактори: наличието на национална интелигенция (политическа и научна) в различни академични, експертни и политически полета, способна да преведе етнокултурните белези на езика на съвременния национализъм, да постави основата на изграждане на националните символи, да развие лингвистичен национализъм и пр. На второ място, това са действията на политическия елит или в случая на управляващата партия и нейния лидер Мило Джуканович и идеята за национално и държавно обособяване на Черна гора. И на трето, място това е генералната геополитическа ситуация, в случая фактори като сръбската политика и политиката на сръбската държава спрямо населението, което счита за сърби извън Сърбия, мнението за самостоятелност на Черна гора на институции като ЕС, НАТО, и пр. и взаимовръзките, в които те се намират с Черна гора и Сърбия.

Еклектиката и дуализмът ще продължат да бъдат характерни за идентичността в Черна гора. Няма основание да се смята, че политиките на идентичност ще претърпят промени през следващите години, и изграждането на етнонационална институционална култура и разпределение на ресурси и програми на базата на етнонационални критерии и мнозинствено-малцинствен принцип ще продължи. Устойчивост на малцинственото национално самосъзнание ще се наблюдава както и преди сред албанци и хървати. Укрепване на национално съзнание и по-силна идентификация с държавата Сърбия ще се наблюдава при сърбите, включително и пряко влияние от политиката на сръбската държава. Сред сърбите също така може да се наблюдава намаляване на броя при следващо

преброяване, за сметка на сърби, които смятат, че са конституиращ народ и имат гражданско черногорско самосъзнание. Сред бошняците би могла да се очаква устойчивост на общността, ще продължат идентификацията с Босна и босненски език, но както и сега влияние на бошнячки партии и движения ще има слабо влияние, а политическа поддръжка за управляващата коалиция в Черна гора ще продължи. Може да се очаква спад сред идентифициращите се като мюсюлмани, които ще изберат идентификация като черногорци, вследствие на политиките на черногорската държава за формиране на черногорска нация от граждани, въпреки че мюсюлманските лидери нямат интерес, заради разпределението на ресурси. Общността на черногорците ще нарасне, като разбирането за националното ще продължи да съчетава етнокултурни характеристики и разбирането за нация от граждани. Със стандартизация на черногорските история и език, влизането ѝ в обръщение в образователната система и медиите, ще последва оформяне на критична позиция върху национални автори от други периоди, които ще бъдат интерпретирани в ключа на черногорското национално чувство. Чрез новите учебни материали за общото образование и официалния медиен дискурс ще се затвърди идентификацията с основните ресурси на националната идентичност – митове за произход, славна стара и нова история, църква, език и литература.

АВТОСПРАВКА

за приносите на дисертационния труд “Динамика на идентичностите в Черна гора”

1. Обогалява тематично полето на българската наука, разглеждайки през призмата на теориите за етничността и национализма съвременните и все още протичащи процеси на формиране на национална държава в Черна гора.
2. Проследява и анализира протичащите в Черна гора политически и социо-културни процеси в контекста на разпада на Югославската федерация, формиращите с в този регион държави и общата геополитическа ситуация.
3. Разглеждайки интелектуалните елити като ключови социални актьори в консолидацията на общностите, представя анализ и типология на историографските възгледи и школи, които имат отношение и въздействат върху формирането на националната идентичност в Черна гора.
5. На примера на националната идентичност в Черна гора разглежда идентичността като социален конструкт, взаимосвързан с политическото и историческо развитие на съответната територия и държава.
5. Събрани и представени са нови етнографски материали за националните и етнически общности в Черна гора (черногорци, сърби, бошняци и мюсюлмани), и се прави исторически обзор на останалите малцинствени общности (цигани, албанци, хървати).
6. Извежда онези етнокултурни характеристики, които определят и “означават” идентичността на изследваните общности (черногорци, сърби, бошняци и мюсюлмани) и ги отличават от другите общности.
7. Изработва и представя теоретична рамка, разглеждаща двата модела за изграждане на нация - гражданска нация и етнонационална държава - на примера на националното изграждане на Черна гора.
8. При анализа и интерпретацията на динамиката и проблемите на формиране и изразяване на националната идентичност в Черна гора в условията на глобализация и евроинтеграция, предлага интердисциплинарен подход, съчетаващ методите на няколко хуманитарни и обществени научни дисциплини.
9. Очертава хипотези за развитието на общностите и техните идентичности в близките години в Черна гора.

Списък на публикациите по темата на дисертацията:

В България:

1. Захова, София. 2011. 'Два възгледа за черногорската официална носия като национален символ', *Българска етнология*, ISSN 1310-5213. (под печат)
2. Захова, София. 2011. "Ние всички сме югосталгици". Спомени и разкази за Югославия сред черногорци и сърби в Черна гора', *Наука*, ISSN0861 3362. (под печат)

В чужбина:

3. Zahova, Sofiya. 2010. 'Refugee Migrations of Roma, Ashkali, and Egyptians to Montenegro and their Impact on the Communities' Social and Cultural Development.' – In: Sigona, Nando. (Ed.) *Proceedings of International Conference "Romani Mobilities in Europe: Multidisciplinary Perspectives"*. 2010, pp. 251-256.
<http://romanimobilities.wordpress.com/2010/01/29/romani-mobilities-in-europe-conference-proceedings-final-version/>.
4. Zahova, Sofiya. 2011. 'Influences de la tradition folklorique dans la littérature par des Roms sur les Balkans.' – In: *Études Tsiganes*. (forthcoming)
5. Zahova, Sofiya. 2011. 'Ethnographic Studies on the Montenegrin Festive Costume as National Symbol', in: *Folklore. Electronic Journal of Folklore*. ISSN 1406-0949. (forthcoming)

Резюме на английски език

Dynamics of Identity in Montenegro

The aim of the PhD thesis *Dynamics of Identity in Montenegro* is to present and analyze the issue of the dynamics in the development of the national identity among different communities in Montenegro after the fall of the socialist federation and in the context of the processes of independent state- and nation-building. The thesis studies the circumstances in which the Montenegrin nationalism has been built, shaped and developed, as well as the way in which the identity of the population has been changed, considering the impact of the political development, as well as the institutional and social influences.

The identity shifts among Montenegrins, Serbs, Bošnjaks and Muslims in Montenegro during the last 20 years have been studied and analyzed with the means of ethnographic field research and historical retrospection. The PhD study explores the dynamics of identity in historical discourse, because the identity itself is interrelated with certain processes in the historical development, the political changes in both the region and Montenegro itself, and the global tendencies in the new states development after the end of the Cold war.

The processes of national identity development in Montenegro throughout the XX c. have been analyzed and studied within the theoretic frame of the constructivists' approach in the Nationalism Studies. According to this approach, the identity is a social construct and key factors for national identity building and development are industrial society, print media, mass culture and education. Thus, the identity of both the communities and their individual members have been viewed as a product of the political and social discourse and as particularly influenced by the concept of the nation as constructed by the intellectual elites (scholars, writers, public figures). The research also applies Fredrik Barth's definition for group/community identity, according to which the communities distinguish between themselves on the base of a number of ethno-cultural markers. These can be characteristics, differences and similarities that communities themselves consider as identity markers during the process of social interaction. Therefore, the study *Dynamics of Identity in Montenegro* reveals the ethno-cultural content that communities' members consider important and crucial for maintaining the symbolic boundaries with the others, and presents the identity markers that are considered pillars of the national identity of the researched communities. These markers are culturally determined and on their basis an individual can be considered a member of one community or another. Finally, the study reveals the impact of the inherited and the current policies of identity, what is their effect on the identity in Montenegro and discusses the issue what developments of the communities in regard to their identity can be expected in the forthcoming period.